

Kızıldeniz - Çöl, Gemi ve Tacir

Nihal Şahin Utku

İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, 616 Sayfa.

Tarih çalışmaları, bugünden düne bakmanın beraberinde getirdiği birçok zorluğu içinde barındırır. Geçmiş vâkıalara bugünün perspektifiyle bakmak veya içinde yaşadığımız mekân ve zamanın bağlamını tarihi olgulara dayatmak, tarih araştırmacılarının çoğu zaman farkında bile olmadan kısılcasına düştüğü hatalardandır. Her ne kadar metoda ilişkin bu eleştiriler sıklıkla dile getirilse de tarih literatürünün önemli bir kısmı, geçmişini içinde buldukları kültürel, sosyal, iktisadî ve maddî bağlamından soyutlayarak anlamaya ve anlatmaya devam etmektedir. Bu sebeple sadece yaşananları değil, yaşananların içinde geliştiği bağlamı vermeye çalışan eserlerin ayrı bir değeri vardır.

İşte bu sebeple Nihal Şahin Utku'nun *Kızıldeniz - Çöl, Gemi ve Tacir* adıyla Klasik Yayınları'ndan çıkan eseri, İslâm dininin içinden çıktığı, geliştiği, anlam bulduğu ve nihayetinde şekillendirdiği bağlamın bugüne dek oldukça ihmal edilmiş bir unsuru olan Kızıldeniz havzasına odaklandığı için ayrı bir değer taşımaktadır. Eserde, İslâm'ın ortaya çıkışından Haçlı Seferleri'ne kadar geçen dönem ele alınmakla birlikte, söz konusu zaman zarfı içinde yaşanan olaylar, bu kapsamlı eserin cüzî bir kısmını teşkil etmektedir. Zira çalışma, daha ziyade Kızıldeniz ve çevresinin coğrafi, teknik, iktisadî ve sosyal bağlamını, medeniyetler ve kültürler arası irtibat ve etkileşimini hem besleyip biçimlendiren, hem de ket vuran dinamikleri açısından ele almaktadır.

Kitap adının çöl, *gemi* ve *tacir* kavramları ile takdimi dikkate değerdir. Zira çöl tabiri, haşin bir su yolu olarak şöhret kazanmış olan Kızıldeniz'e ve onun sahilindeki kurak coğrafya ile bu coğrafyanın o dönemdeki gelişmeler üzerindeki etkilerine atıfta bulunmaktadır. *Gemi* ise, bu zorlu coğrafyayı aşmaya çalışan insan, mal ve fikirlerin hangi teknik ve maddî imkanlarla böyle bir girişimde bulduklarını sembolize etmektedir. *Tacire* gelince, tüccarın sadece emtia taşımadığından, aynı zamanda fikirlerin, inançların da taşıyıcısı olduğundan hareketle, kimi zaman bilinçli, ama çoğu zaman farkına varmadan, medeniyetleri etkileyen ve etkilenen önemli bir parametre olduğuna dikkat çekmektedir. Bu üç kategorik unsur ile bu bölgede yaşanan tarihi olgular anlaşılır ve anlamlı bir bağlama kavuşmaktadır. İslâm'ın içinde doğup geliştiği bu coğrafyada şekillenen insan faaliyetleri, İslâm fetihlerinin savaş dışı unsurları, Müslümanların teknik imkânları zorlayan ilerlemeci teşebbüsleri, müteşebbis bir ruhla beslenen ve küresel bir şöhret kazanan ticarî tecrübeleri bir denizin potasında açığa çıkmaktadır.

Eser, "Giriş"i takip eden dört bölüm, "Sonuç" ve "Ekler"den oluşmaktadır.

“Giriş”te esere temel teşkil eden kaynak ve araştırmalarla ilgili tenkit ve değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Bu tenkit ve değerlendirmeler aynı zamanda eserin yazımı esnasında karşılaşılan zorluklara ve eserin hangi sâiklerle kaleme alındığına dair bir arka plan sunması açısından kıymetlidir.

Eserin birinci bölümü “Coğrafi Açından Kızıldeniz” başlığını taşımakta ve Kızıldeniz’in isimlendirilmesi ve sınırlarıyla ilgili değerlendirmeleri içermektedir. Zira Kızıldeniz’in tarih boyunca farklı isimlerle anılması, bu isimlerin mutlak olarak kastedilen bölgeyi tanımlayıp tanımlamadığı meselesinin açıklığa kavuşturulmasını gerektirir. Kitâb-ı Mukaddes’te ismi her zaman açık olarak anılmasa da *Sazlık Denizi* (Yam Suf), eski Mısır’da *Büyük Yeşil*, Arap literatüründe *Bahrü’l-Kulzüm* gibi tabirlerle anılan Kızıldeniz’in eski çağlardan itibaren umumiyetle “kırmızı” renkle tavsif edilen çok sayıda isim aldığına değinen yazar, bu tercihlerin arka planına dair muhtelif kaynaklardan mezcedilmiş kıymetli bilgiler sunar.

Yazar, Kur’ân-ı Kerim’deki Hz. Musa ve Firavun kıssasının mahalli olan denizin İslâmî gelenekte Kızıldeniz olduğunda tereddüt edilmediğini belirtir ve Kitâb-ı Mukaddes’teki ilgili rivayetlerin Kızıldeniz’in kıtalararası ticaretteki tarihî rolüne ilişkin tasavvur imkânını tespit eder. Bu bölüm aynı zamanda, Kızıldeniz’in sınırları, yapısı ve oluşumunu, denizi çevreleyen sahil hattının tarihî gelişimi üzerinde önemli etkileri olduğu için su yapısı, coğrafi özellikleri, iklimi ve kıyı coğrafyasını da konu edinir. Benzer şekilde, sahil şehirlerinin Antik Çağ’a uzanan tarihine, Kızıldeniz’e kıyısı olan ülkelerin coğrafi olarak bu denize etkilerine, sahil şeridini liman olmaya elverişli kılan coğrafi ve iklimsel özelliklerine, bitki örtüsü ve kimi zaman buna bağlı olarak gelişen ticarî faaliyetlerine, ticarî taşımacılığın da bağlı olduğu hayvancılığa dair bilgilerin, dikkati perçinleyerek tarihî ve coğrafi canlı bir tasavvuru olanaklı hale getirdiği görülür.

“Kızıldeniz Havzasında Denizcilik ve Gemicilik” başlığını taşıyan ikinci bölüm, Arapların İslâm öncesinde belli bir denizcilik geleneğine sahip olup olmadıkları meselesine eğilmektedir. Zira yazar, Orta Çağ Kızıldeniz denizciliğinin kendine mahsus bazı özellikleri dışında büyük oranda Akdeniz ve Hint Okyanusu tecrübelerinden beslenen Arap gemi ve denizciliğinin bir türevi olarak geliştiğini belirtir. Nitekim yazara göre, Portekizlilerin Ümit Burnu’na gelmesiyle kesintiye uğrayan bu geleneğin analiz edilebilmesi, kadîm medeniyetlerdeki denizcilik olgusunun, İslâm öncesi Arabistan’da mevcut denizcilik mirasının, Kur’an’ın ve ilk dönem Müslümanlarının deniz tasavvuru ve denizcilğe bakışının, Kızıldeniz merkezli denizcilik tecrübelerinin tarihî gelişiminin, bu geleneğin diğer denizler ve denizcilik gelenekleriyle ilişkisinin ve Arap gemiciliğinin mahiyetinin tetkikine bağlıdır. Kızıldeniz’de hâkim olan Hint-Arap gemiciliğinin temel özelliklerinin, gemi tasnif ve isimlerinin, hatta her bir detayın tafsilatla yer bulduğu gemi yapım tekniklerinin anlatıldığı bu bölümde yazar, bir denizin medeniyet tarihi açısından

tetkikinde göz önünde bulundurulması gereken bütün unsurlara yer verdiğinden bu alanda çalışacak araştırmacılar için bir referans oluşturur. Savaşlardan çok ticarî faaliyetlere zemin olan Kızıldeniz'in coğrafi ve yapısal özelliklerinin bölge denizciliği ve gemiciliğine yön vermiş olduğuna yönelik tesbiti, coğrafyanın tarih çalışmaları için ifade ettiği anlama önemli bir vurgu mahiyetindedir. Zira yazarın tespitlerine göre, Kızıldeniz'de seyreden gemiler Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndaki gemilerden farklı olarak daha az derin, daha küçük, fakat manevra kabiliyeti bakımından daha elverişlidir. Ancak yazara göre bölgesel yorumlara tekabül eden bu farklılık, karşılıklı etkileşimler ve gelenek taşınımı izlerine bakılarak Kızıldeniz denizcilik ve gemiciliğinin diğer geleneklerden tamamen bağımsız olarak geliştiği şeklinde yorumlanmamaktadır.

Üçüncü bölüm "VII.-XI. Yüzyıllarda Dünya Ticareti İçinde Kızıldeniz Havzasının Yeri" başlığını taşımaktadır. İslâm öncesi dönemde Kızıldeniz ticaretine hâkim olan milletlerin kimler olduğu, İslâmî dönemde Kızıldeniz havalisinde gelişen ticaretin yönü, Abbâsî ve Fâtımî dönemlerinde bu ticaretin seyrini belirleyen sâiklerin ele alındığı bu bölümde ilk olarak geleneksel dünya ticaretinin mahiyeti, ana merkezleri ve güzergahlarına temas edilmiştir. Zira yazara göre Kızıldeniz'in gerek mercan kayalıkları, elverişsiz rüzgarları ve ters akıntılarıyla gemiler ve denizciler için tehlike barındıran yapısal özellikleri, gerekse iklimi, coğrafyası ve sahil sakinlerine sunduğu besin kaynaklarının azlığı göz önünde bulundurulduğunda, her dönemde hâkim güçler arasında bu bölge üzerinde iktidar mücadelelerinin yaşanması şaşırtıcıdır. Yazar ikna edici delil ve yorumlarıyla Kızıldeniz'in bu stratejik üstünlüğünü tarih boyunca dünya ticaretinin en önemli su yollarından biri olmasına, bölgedeki yerleşim yerlerinin bu ağa lojistik destek sağlamak için kurulmasına, İslâm dünyasının iki kutsal şehrinin bu havalide bulunması sebebiyle hac mevsiminde hacıların nakil, temel ihtiyaç ve ticarî taleplerinin burada bir pazar oluşturmasına ve transit ticaretteki rolüne bağlı olarak bölgede etkin "mübadele pazarları" ortaya çıkarmasına borçlu olduğunu belirtir.

Yazarın üçüncü bölüm dâhilindeki en önemli tespitlerinden biri, değişen iktisadî, tabii ve teknik şartların Kızıldeniz ticaretinin seyri ve mahiyetini değiştirmesinin yanı sıra, bölge üzerinde etkin olmuş iktidarların siyasi ve iktisadî politikalarının da Kızıldeniz ticaretinde ciddi dönüşümlere yol açtığıdır. Sözgelimi, Abbasiler Doğu-Batı ticaretini karayolları ve Basra Körfezi'nden geçen deniz yollarına yönlendirerek Kızıldeniz ticaretine sekte vurmuş, buna karşılık Fatımiler Abbasiler'e yönelik iktisadî savaşı Kızıldeniz havzası merkezli Hint Okyanusu ticaretini benimseyerek bölgeyi yeniden canlandırmıştır. Doğu-Batı ticaretindeki bu "küresel" konumu sebebiyle Kızıldeniz havzasının yerel ve transit ticaretine konu olan mallara, hatta bazı malların üretim aşamalarına, söz konusu ticarî süreci yöneten tacirlerin etnik kökenine dair vesikalara dayalı olarak ayrıntılı bilgiler veren yazar, dönemin iktisadî tarihini de belirleyen

önemli veriler sunarken, bu malların talep gördüğü toplumların sosyal hayatına, inançlarına ve ilgili kurumlarına ilişkin dikkat çekici detaylara yer vermektedir.

“Kızıldeniz Havzasında Yerleşim ve Liman Şehirleri” başlığını taşıyan son bölüm ise bu havzada kurulmuş Aden, Cidde, Car (Büreyke), Kulzüm, Eyle (Akabe), Ayzab, Şuaybe, Sevakin, Kuseyr, Moha, Yenbu ve Zebid (Galafka) gibi yerleşim bölgelerini, coğrafi ve tarihi özellikleri yanında Kızıldeniz ticareti içerisindeki rolleri bakımından ele almaktadır. Yazarın bu inceleme sonucundaki en mühim tespiti, Kızıldeniz transit ticaretine lojistik destek sağlamak üzere kurulmuş bu yerleşim merkezlerinin, nüfusu ayakta tutacak ziraî üretim imkanlarına sahip olmadıkları için ticaretin yön değiştirdiği ya da azaldığı dönemlerde, iktisadî bunalımın getirdiği nüfus daralmasına bağlı olarak zayıfladıkları, hatta Ayzab örneğinde olduğu gibi tamamen terkedildikleridir.

Eser, bir yönüyle *yeryüzünün imar ve ıslahından* sorumlu tutulan insanın en büyük imtihan sahalarından birini temsil eden denize hangi açılardan bakılabileceğine dair önemli bir taslak oluştururken, insanın/toplumun kendi davranış biçimlerini, faaliyet alanlarını hatta inançlarını belirleyen coğrafya ile karşılıklı iletişimine tekabül eden psikolojik, sosyolojik, tarihî, siyasî ve teknik detayları en erken kayıtlardan başlayarak akademik çalışmalarda çok da rastlanılmayan edebî bir dil ve örgüyle sunmaktadır. Bu dil ve örgü, eserin her bir bölümünün birbirinden bağımsız alanlar üzerinde yükselmesine rağmen birbirinin devamı olma niteliğini korumasına ve homojen bir görünüm sunmasına zemin teşkil etmiştir. Tarih, coğrafya, sosyoloji, antropoloji, dinler tarihi, arkeoloji ve denizcilik gibi farklı disiplinlerin yerli ve yabancı kaynak ve araştırmalarına başvurulması ile bu çeşitliliğin imtiazı esere disiplinlerarası bir özellik kazandırmıştır. Eserin sonunda yer alan “Gemicilik Terimleri Sözlüğü” metinde yer alan sözcüklerle sınırlı olmakla birlikte bu alandaki bilgi boşluğunu doldurması bakımından değer taşımaktadır. Kızıldeniz havzasındaki başlıca yerleşim yerlerini, Kızıldeniz havalisini, geleneksel Doğu'nun, Arabistan Yarımadası'nın ve Mısır'ın ana ticaret yollarını, Kızıldeniz ticaretine konu olan malların bölgelere göre dağılımını içeren haritalar, ilgili dönem için okuyucuya tasavvur imkanı sunmaktadır.

Yazar, yaklaşık 400 yıllık bir zaman dilimini ve geniş bir havzayı kapsayan bu çalışmada Kızıldeniz'in bölge ve denizcilik tarihine katkısını insan-mekân ilişkisi perspektifiyle ele almayı bir yaklaşım olarak benimsediğini belirtir ki, eser bütün yönleriyle bu amacı gerçekleştirmiş, araştırmacılar için bu yaklaşımın münbit bir zemin teşkil ettiğini ortaya koymuş görünmektedir.

Büşra Nur Güler

(Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı)